

I. STUDIA I ROZPRAWY

ZBIGNIEW KWIECIŃSKI

*Dolnośląska Szkoła Wyższa
we Wrocławiu
Uniwersytet Mikołaja Kopernika
w Toruniu*

KU ODNOWIE EKOLOGII PEDAGOGICZNEJ*

**O początkach i upadku pewnego programu
badawczo-rozwojowego i możliwości jego pełniejszej
reaktywacji. O błędnym odczytaniu Heleny Radlińskiej
i szkodliwym zawężeniu tzw. pedagogiki społecznej.
Nowe perspektywy ekologii pedagogicznej, nowe wyzwania
i możliwości pedagogiki ekologicznej**

ABSTRACT. Kwieciński Zbigniew, *Ku odnowie ekologii pedagogicznej* [Towards the Renewal of Pedagogic Ecology]. Studia Edukacyjne nr 26, 2013, Poznań 2013, pp. 7-18. Adam Mickiewicz University Press. ISBN 978-83-232-2658-1. ISSN 1233-6688

About the beginnings and the collapse of some research and development program and the possibility of its more complete reactivation. About misreading of Helena Radlinska and harmful narrowed down of social pedagogy. New perspectives of pedagogic ecology, new challenges and opportunities for environmental education.

Key words: pedagogic ecology, social pedagogy, environmental education

Ekologia pedagogiczna to studia i badania nad całością relacji wychowawczych w środowisku życia jednostek, przy czym „środowisko życia” to zarówno ‘świat przeżywany’ przez jednostkę, jako procesy i relacje, jak i obiektywne ‘otoczenie’, czyli warunki życia jednostki. Drugą stroną poznawczego, analitycznego i diagnostycznego uprawiania ekolo-

* Wystąpienie na konferencji „Wieloznaczność tożsamości pedagogiki współczesnej” z okazji 20-lecia Wydziału Studiów Edukacyjnych UAM w dniu 15 listopada 2013 roku.

gii pedagogicznej jest stosowanie tak uzyskiwanej wiedzy o procesach i warunkach wychowania w środowisku (ekologia wychowania) do projektowania i realizowania w nim takich celowych zmian, które aktywizują i wzmacniają pozytywne procesy wychowawcze na rzecz rozkwitu możliwości rozwojowych jednostki i wyrastania przez nią ponad przeciętne poziomy świadomości i twórczości (ekologia wychowawcza).

Pierwszy projekt wieloletnich, zespołowych i wielodyscyplinowych (kompleksowych) badań przedstawiłem na I Seminarium Ekologii Pedagogicznej w UMK w Toruniu w kwietniu 1967 roku. W przypomnieniu tego zdarzenia pomogła mi dyskusja z Lechem Witkowskim nad jego książką o kompletnej pedagogice ekologicznej Heleny Radlińskiej, którą latem i jesienią tego roku (2013) kończył. Projekt ten miał charakter przedprofesjonalny, bowiem dotyczył działalności Międzywydziałowego Koła Naukowego Pedagogów UMK, zaplanowanej jako seria międzyuczelnianych i wielodyscyplinowych ekspedycji badawczych w jednej tylko wsi (Ciche Górne), wsi peryferyjnej, homogenicznej co do struktury społeczno-zawodowej, w regionie opóźnionym w rozwoju gospodarczym, ze szkołą jako centrum samych badań, jak i ich ważnym obiekcie (badań i oddziaływań). Owe ekspedycje badawcze miały oparcie w długotrwałych badaniach „stacjonarnych” osiedlonych na stałe tam badaczy-nauczycieli, badaczy akademickich przebywających tam przez wiele miesięcy oraz przez miejscowych nauczycieli włączonych do badań zespołowych. Projekt miał sprecyzowane zadania badawcze dotyczące dziejów wsi i szkoły w niej, stanu i różnych aspektów funkcjonowania wychowawczego składowych części środowiska wychowawczego i szkoły, stanu rozwoju, wychowania i kształcenia dzieci oraz mieszkańców wsi. Po badaniach miała rozpocząć się cała gama działań naprawczych, profilaktycznych, reformujących i projektujących zarówno wewnątrzszkolnych, jak i dotyczących otoczenia zewnętrznego. Po ich ewaluacji możliwy był w zamyśle model postępowania badawczo-rozwojowego w kolejnych typach środowisk lokalnych o różnym stopniu rozwoju. Pomimo pewnych sukcesów w pierwszych latach badań, w zakresie uzyskania różnych, kilkudyscyplinowych obrazów środowiska wychowawczego tej wsi, w fazie wykonawczej program załamał się, gdyż zarówno na poziomie organicznym, lokalnym i instytucjonalnym nie udało się pozyskać środków, motywacji i działań wykonawców do jego realizacji.

Jakie były (i nadal mogą być) inspiracje do uprawiania ekologii pedagogicznej i pedagogiki ekologicznej? Płynęły one z prac H. Radlińskiej, przede wszystkim z książki jej seminarium „Społeczne przyczyny powodzeń i niepowodzeń szkolnych” (1937), która dla mnie była przełomową studencką lekturą z kształtowania świadomości pedagogicznej, z lektury J. Chałasińskiego „Młodego pokolenia chłopów”, z badań i eksperymen-

tów „szkoły bydgoskiej” L. Bandury (potem kontynuowanych przez M.Z. Małyjasiaka i E. Trempałę), z koncepcji „lustracji społecznych” S. Rychlińskiego, z diskutowanych na seminariach warszawskich koncepcji chicagowskiej ekologii ludzkiej R.E. Parka, E. Burgessa, R.D. McKenzie, koncepcji *integral case study*, idei kontinuum F. Tonniesa *Gemeinschaft – Gesellschaft*, koncepcji typów idealnych i konstruowanych J.M. McKinneya i społeczności R. Redfielda oraz metody indukcji eliminacyjnej (w opozycji do indukcji enumeracyjnej) oraz zasadzie tolerancji międzyparadygmatycznej. Ważne pedagogiczne impulsy płynęły z Deweyowskiego progresywizmu, w którym widziałem (widzieliśmy) pozytywną opozycję wobec martwej etatystyczno-biurokratycznej, dyrektywnej szkoły pamięci i posłuszeństwa, która była naszym pokoleniowym, ale i osobistym, doświadczeniem. Miałem też okazję przyglądać się próbom integrowania działalności szkoły w niej samej i w jej otoczenie wokół integracji humanistyki i sztuki (Szkoła 203 w Warszawie pod opieką prof. B. Suchodolskiego) oraz wokół etosu i metodyki harcerstwa (Szkoła w Mikołowie pod opieką prof. A. Kamińskiego). Nie bez znaczenia dla podjęcia badań i działań z zakresu ekologii pedagogicznej była katastrofa szkoły eksperymentalnej w Toruniu i szok odkrycia rozmiarów zapóźnienia szkoły i oświaty na wsi.

Dlaczego warto wrócić do uprawiania całościowych studiów nad szeroko pojętym wychowaniem (edukacją, uczeniem się) jako ekologii pedagogicznej i pedagogiki ekologicznej? Mamy współcześnie dostęp do studiów znacznie poszerzających i pogłębiających samo rozumienie środowiska życia i świata przeżywanego jako środowiska wychowawczego (prorozwojowego); wykonano już niemało prób pedagogicznych badań i eksperymentalnych wdrożeń aktywnie interweniujących w środowisko wychowawcze i integrujących różne jego składniki; stoimy przed nowymi wyzwaniem pedagogiki ekologicznej, do których należą wielokulturowość, sieciowy dostęp do informacji, „płynność” samej współczesności jako kontekstu życia jednostek oraz etatyzm instytucji edukacyjnych jako źródło zasadniczego oporu wobec zmian rozwojowych.

Wspomniane nowe odczytanie Heleny Radlińskiej przez Lecha Witkowskiego jest o tyle odkrywcze i zaskakujące, że ukazuje ono sedno jej poglądów całkowicie odmiennie wobec ugruntowanej tradycji tzw. pedagogów społecznych. H. Radlińska podkreślała bowiem ekologiczną perspektywę swojego podejścia do badań i działań pedagogicznych środowiska wychowawczego, w jego centrum widząc szkołę jako instytucję możliwej inspiracji i koordynacji budzenia sił społecznych środowiska, do których włączała także siły duchowe, „środowiska niewidzialne”. Obecnie „pedagodzy społeczni” przez przedmiot swojej pedagogiki rozumieją wszystko to, co wpływa na rozwój i wychowanie człowieka, ale co jest poza szkołą,

wszystkim co szkołą nie jest. Tymczasem, głównym, uniwersalnym i trwałym celem szkoły oraz funkcją jest uspołecznienie jednostki, w wielu znaczeniach i aspektach rozumienia uspołecznienia. Każda pedagogika jest społeczna w swych źródłach, służbie i sposobach realizacji, a żadne wychowanie (edukacja, uczenie się) nie może wyłączyć szkoły ze środowiska oddziaływań (warunków i procesów) wychowawczych. Akademickie instytucjonalne rozdzielenie pedagogiki społecznej i pedagogiki szkolnej jest zwykłym i szkodliwym absurdem.

Nowe impulsy dla szerszego oraz głębszego rozumienia środowiska życia i jego funkcji rozwojowych płyną dla ekologii pedagogicznej z psychologii i antropologii. Psychologia rozwojowa znalazła się nie od dziś pod wpływem koncepcji ekologicznych, kulturowych i środowiskowych K. Lewina, U. Bronfenbrennera, L. Vygotsky'ego, czy H.R. Schaffera. Wystarczy rzucić okiem, choć warto też przestudiować kluczowe polskie podręczniki z tego zakresu A. Brzezińskiej i J. Trempały, by czerpać z nich przesłanki dla odnowionej ekologii pedagogicznej. Ekologiczne odniesienia w psychopedagogicznej koncepcji rozwoju dzieci na progu szkoły i edukacji wczesnoszkolnej ma studium M. Karwowskiej-Struczyk. Najpełniejsze, jak dotąd, zastosowanie podejścia ekologicznego do badań znaczenia kultury wewnętrznej szkoły dla agresji i przemocy w niej mają badania J. Surzykiewicza, który dokonał też z tej perspektywy przeglądu badań niemieckich i polskich. Odzyskiwana jest obecnie waga psychologicznej teorii pola K. Lewina dla psychologii rozwojowej, teorii wychowania i terapii pedagogicznej (np. J. Trempała, K. Przyszczykowski). Wielką moc heurystyczną ma koncepcja holonu i holarchii zapoczątkowana przez Arthura Koestlera (1967), rozwinięta następnie przez Kena Wilbera, ale mająca też silne umocowanie w pracach Gregory Batesona oraz Goffreya Vickersa (za: L. Witkowskim). Przyroda, zwierzęcość człowieka, jego cywilizacyjne i kulturowe wytwory, działanie jego umysłu, nie tylko poznawcze, ale emocjonalne i duchowe, stanowią jedność świata przeżywanego jednostki, dającego się ująć w elastyczne, płynne całości – holony, ich hierarchiczne samoorganizacje (holarchie), które są zdolne do wznoszenia na poziomy świadomości wyższe, niż te, którymi dysponują poprzednicy w konkretnym otoczeniu.

Koncepcje Lewina, Bronfenbrennera, Batesona, Vickersa i Wilbera, wykorzystane w głębokich analizach w najnowszej książce Lecha Witkowskiego *Niewidzialne środowisko*, pozwalają pokonać silną barierę mentalną w rozumieniu środowiska życia i środowiska wychowawczego, wyłączającą duchowość człowieka jako ograniczoną do sfery przeżyć religijnych, gdy tymczasem jest to normalna funkcja relacji umysłu z jego otoczeniem cielesnym, kulturowym, społecznym i przyrodniczym, umysłu zdolnego do twórczości, przeżywania więzi, miłości, przyjaźni, doznań

estetycznych, szczęśliwości i tragiczności, nierozzerwalnie sprzęgnięta w całość świata przeżywanego. Holony można świadomie wzbogacać i dynamizować.

Inną niezwykle płodną propozycją psychologii na jej styku z architekturą jest koncepcja afordancji Jamesa Gibsona (1977), w Polsce znakomicie eksploatowana w pracach A. Bańki. Afordancje to uświadomione przez jednostkę możliwości współdziałania z obiektami otoczenia. Biblioteka lokalna jest martwym stosem książek, dopóki nie będzie świadomie używana jako bogata oferta uczenia się. I znowu: środowiska zamieszkiwania ludzi można tak wyposażyć, aby jego obiekty stawały się afordancjami.

W środowiskach akademickich pedagogów zgromadzono już niemały potencjał studiów i badań, które można traktować jako wkład do ekologii pedagogicznej i pedagogiki ekologicznej. W toruńskim pierwotnym zespole ekologicznych badań monograficznych powstało szereg prac przeważnie stosujących podejście kontrastywne, a potem seria prac kontynuujących ten projekt w longitudinalnych badaniach Stacji IRWiR PAN. W Toruniu znaczące badania ekopedagogiczne zrealizowali A. Nalaskowski (*Przestrzenie i miejsca szkoły*) i P. Petrykowski (kultury lokalne). Bardzo znaczące w tej optyce były późne prace S. Kowalskiego, który zamierzał objąć systematycznymi badaniami i działaniami pedagogicznymi środowiska na trzech poziomach: organicznym, mezo- i makro-. Jego zespoły tylko w niewielkiej części zrealizowały ten program, a najbliżsi realizacji idei ekologii pedagogicznej byli W. Ambrozik w badaniach patologii wybranej części wielkiego miasta (i następnych pracach jego i jego uczniów) i K. Przyszczypkowski w badaniach socjalizacji i inkulturacji młodzieży z małych miast migrującej do miasta wielkiego oraz w projektach rozwoju lokalnych systemów edukacji. Tą drogą zdają się podążać studia J. Modrzewskiego.

Najbliższe współczesnym rozumieniom środowiska życia były, moim zdaniem, poglądy Romany Miller, która włączała do niego nie tylko przeżycia estetyczne, ale też światy niewidzialne, to co jest wyobrażane w fantazjach, a jest też realną siłą wychowawczą.

W dostępnym mi środowisku pedagogiki wrocławskiej współobecne są różne studia i badania mieszczące się w polu ekologii pedagogicznej, jak pedeutologia i dydaktyka wykorzystująca inspiracje psychologii kulturowej (B.D. Gołębniak i B. Zamorska) i podejścia historyczno-biograficznego (R. Ligus), andragogika odnoszona do uczących się społeczności (E. Kurantowicz), socjalizacja i uczenie się wzajemne w codziennych relacjach wewnątrzrodzinnych i w kontekstach makrospołecznych (M. Nowak-Dziemianowicz) [Tu też obroniona w DSW habilitacja J. Ostrouch-Kamińskiej o sprawiedliwości wzajemnej w rodzinie jako relacji budujących podmiotowość]. W pracach wrocławian pojawia się

także kategoria należąca do sfery duchowości, kategoria uznania – według A. Honnetha – jako złożonego motywu uczenia się przez całe życie (E. Kurantowicz i in., *Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja*, 2011, nr 1).

We Wrocławiu od wielu lat złożony i unikatowy program edukacji ekologicznej jednoczącej treści programowe i przeżycia dzieci wokół krytycznych problemów kultury, cywilizacji i przyrody realizują R. Łukaszewicz i K. Leksicka. Romantyczny projekt „szkoły ekologicznej”, wychowujący dzieci blisko natury i w szacunku dla niej zaprezentowała K. Stemplewska-Żakowicz. Do takich, wciąż dziś rzadkich, aktywnych prób wdrożeń integralnych projektów wychowawczych należą też studia i badania K. Krasoń integrujące poezję, muzykę, taniec i teatr, a także studia M. Jaworskiej-Witkowskiej nad spójnią humanistyki i pedagogiki.

Kilka oryginalnych projektów badawczych wykorzystujących podejście kontrastywne w tropieniu świata przeżyć młodzieży na elitarnych i marginalizujących ścieżkach szkolnych wykonali młodzi badacze: P. Mikiiewicz, A. Sadownik, M. Boryczko. Do trudno osiągalnej badawczo zbiorowości młodzieży poza nauką i poza pracą dotarli E. Rodziewicz (nieopublikowana rozprawa doktorska pod kierunkiem R. Miller) i E. Nycz (UO, w druku).

Niezwykle ważne światło dla pedagogiki ekologicznej dają badania z zakresu antropologii zaangażowanej, dla której miejsce jest nie tylko przedmiotem badań, ale źródłem uczenia się. Tu pionierskie u nas są badania Hany Cervinkovej nad edukacyjnym znaczeniem pamięci miejsca w wielkim mieście, które całkowicie wymieniło narodowość jego mieszkańców, badania nad tożsamością potomków Polaków na terenach zawłaszczonych po zmianach granic (np. M. Urlińska). Niezwykłej wagi są doświadczenia dziecięcych badań nad dziejami własnej rodziny w opowieściach dziadków, przesiedlonych na zupełnie nowe dla nich obszary (J. Garbula-Orzechowska) oraz badania nad przywiązaniem do miejsca jako jądra tożsamości (M. Mendel, M. Lewicka), badania nad tożsamością mniejszości etnicznych i nad stereotypami wobec nich, wrogością i kolonizacją (np. K. Kossak-Główczewski, B. Weigl, M.B. Kielar i B. Miklaszewska) oraz uczniowsko-nauczycielskie badania nad złożonymi podsystemami kontekstów ich codzienności (np. izraelskie eksperymenty S. Keyny).

Szczególnym wyzwaniem dla ekologii pedagogicznej i pedagogiki ekologicznej są współcześnie migracje o niespotykanej sile i zakresie. Jest już, oczywiście, niemało badań nad tymi procesami, poczynając od pionierskich badań F. Znanieckiego i W.I. Thomasa, aż do rozwiniętych badań nad współczesnymi emigrantami politycznymi i zarobkowymi. Wciąż zbyt mało wiemy o środowiskach wychowawczych naszych migrantów wśród obcych i o możliwościach czy ograniczeniach ich wrasta-

nia w kultury przyjmujące, choć jest już niemało naukowych penetracji tego obszaru problemowego (np. P. Boski, D. Mostwin, R. Bera).

Niezwykle ważne jest uświadomienie sobie przez intencjonalnych organizatorów środowisk wychowujących w społecznościach wielokulturowych dwóch możliwych zagrożeń: pułapki asymilacjonizmu (wymuszanie wyparcia kultury rodzimej) i pułapki dyferencjalizmu (podtrzymywanie izolowanych od siebie zbiorowości etnicznych i religijnych). Prof. Simon Weiss zapytany w telewizji polskiej, w jakim wieku dzieci izraelskie rozpoczynają naukę, powiedział: *Nie chcę się mieszać do spraw polskich. My mamy państwo, ale musimy zbudować naród. Do nas dzieci przybyły z 82 krajów. Dzieci obowiązkowo chodzą do przedszkola od 3. roku życia, a do szkoły od 6. roku* (TVN24 „Fakty po Faktach” 8 XI 2013). To jest oczywisty problem każdego miasta globalnego. Jest to jednak także problem każdego społeczeństwa zróżnicowanego wewnątrz kulturowo i materialnie. A takim głęboko zróżnicowanym społeczeństwem jesteśmy.

Na tym tle jeszcze bardziej staje się ważne pytanie, kto, jako instytucja, może inicjować aktywność i koordynować „siły” środowiska wychowawczego, skoro nie potrafi tego czynić państwo. Obserwacja udanych doświadczeń pozwala wskazać, że taką jednostką przestrzenną i administracyjną może być gmina, dysponująca siecią budynków, stadionów, boisk, basenów, parków, bibliotek, szkół wszystkich typów i szczebli. Na tym poziomie można społecznie wynegocjować mądrą koncepcję pedagogiczną i zaproponować szkołom (właśnie szkołom) zawarcie kontraktu z rodzicami o wspólnej realizacji tej koncepcji, systematycznie ewaluowanej w odniesieniu do postępów rozwojowych każdego pojedynczego dziecka. Zachęcam do badania pozytywnych doświadczeń polskich i zagranicznych w tym zakresie i upowszechniania ich jako alternatywy etatystycznego wciąż systemu oświaty w naszym kraju.

Perspektywa ekologiczna zdaje się być też owocna w próbach zrozumienia patologii środowisk edukacyjnych i patologii trapiącej środowiska nauki o wychowaniu – pedagogiki. W pedagogice polskiej niemal normą stają się awanse akademickie jako różnorakie obdarowywanie „swoich”, a z drugiej strony powstawanie sojuszy w złej sprawie, grup niszczących wyimaginowanych „wrogów”.

Inspirujące tu są studia Bechera i Weicka nad trybalizmem akademickim (za J. Jabłecką). Owe „plemiona” akademickie oparte są na wzajemnych korzyściach symbolicznych (kumulacja i nadużywanie władzy, recenzje w awansach, publikacjach, popieranie wyróżnień, „ustawianie” konkursów, wzajemne cytowanie się), ekonomicznych (praca, większe dochody, kosztowne prezenty, dostęp do środków statutowych, stypendia, wyjazdy, aparatura, dostęp do „łóżek” klinicznych, aplikacje, staży specjalizacyjnych itp.) i osobistych (nepotyzm, poboczne luźne związki,

wprowadzanie do elitarnych kręgów towarzyskich), albo/i na solidarnie wyrządzanych szkodach symbolicznych (wymuszanie wyróżnień, plagiatowanie, dopisywanie się do publikacji, blokowanie awansów, szantażowanie osób i środowisk zależnych, oczernianie, zmowa co do niecytowania itp.), materialnych (korupcja, utrudnianie zatrudnienia, zwalnianie z pracy, ograniczanie dochodów i dostępu do innych korzyści) i osobistych (mobbing, prześladowanie osób bliskich, ostracyzm, molestowanie i wykorzystywanie, piętrzenie hierarchicznych dystansów).

Te plemienne praktyki akademickie, zdaniem T. Bechera i K. Weicka, powstają we względnie odrębnych kręgach, w środowiskach dyscyplin akademickich, izolowanych od innych. Nie są zatem specyficzne akurat dla pedagogiki, choć mogą być w jej środowiskach szczególnie nasilone ze względu na jej otwartość dla źle przygotowanych naukowo przybyszów.

Natomiast, doświadczenia wybitnie zdolnej polskiej młodzieży naukowej, powracającej do naszych instytucji akademickich z kilkuletnich staży podoktorskich, wskazują na szczególne nasilenie negatywnych praktyk plemiennych w Polsce w porównaniu ze środowiskami akademickimi w krajach zachodnich (I. Wagner).

* * *

Tak rozumiana, jak próbowałem to wykazać, ekologia pedagogiczna jest zarazem pedagogiką (pedagogią) moich marzeń: 1) szanującą swoje „korzenie”, tradycje i mocne fundamenty; 2) rozkwitającą wszcz, w głąb i w górę, poszerzającą swoje zakresy na nowe nurty, problemy i inne dyscypliny; 3) wspierającą wybitne talenty młodzieży wyrastającej ponad przeciętność, a zarazem pozwalającej tropić patologie środowiskowe.

BIBLIOGRAFIA

- Ambrozik W., *Spoleczna sytuacja dziecka rodziny alkoholicznej w kulturowo zaniedbanym rejonie wielkiego miasta*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1983.
- Ambrozik W., *Wychowawcze funkcjonowanie sredniego miasta uprzemyslowionego. Analiza systemowa ze szczegolnym uwzglednieniem funkcji samoregulujacych*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1991.
- Bagińska-Oleniacz M., *Dyskoteka jako nowa wersja „pastwiska”? Rzecz o niektórych zachowaniach wspólnotowych młodzieży*, *Rocznik Pedagogiczny*, 1999, 22.
- Bandura L., *Szkoła uspołeczniona*, „Nauka” Spółdzielnia Księgarska, Bydgoszcz 1847.
- Bańka A., *Konsumpcja akordancji środowiskowych a przestrzenne lokacje i alokacje tożsamości*, [w:] *Konsumpcja w życiu, życie w konsumpcji i psychologiczne ścieżki współzależności*, red. K. Popiołek-Derose, M. Zawadzka, GWP, Gdańsk 2010.

- Bańka A., *Spoleczna psychologia srodowiskowa*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2002.
- Bańka A., *Tozsamosc i jakośc zycia e-migrantów. Mechanizmy i wspólzaleznosci jako konsekwencje przemieszczeń oraz doświadczania akordancji srodowiskowych*, [w:] *Jakośc zycia – od elit do wykluczonych*, red. A. Derbis, WSA im. J. Długosza, Częstochowa 2010.
- Bateson G., *Umyst i przyroda. Jednośc konieczna*, PIW, Warszawa 1996.
- Becher T., *Academic tribes and territories. Intellectual enquiry and cultures of disciplines*, The Society for Research into Higher Education, Buckingham-Bristol 1989.
- Bera R., *Wielka emigracja zarobkowa młodzieży. Wyzwania dla edukacji*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2010.
- Bertrand A.L., Wierzbicki Z.T., *Socjologia wsi w Stanach Zjednoczonych. Stan i tendencje rozwojowe*, Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970.
- Boryczko M., *Między adaptacją a oporem. Szkoła wobec procesów globalizacji – nieopublikowana rozprawa doktorska na Wydziale Nauk Społecznych UG*, Gdańsk 2012.
- Boski P., *Kulturowe ramy zachowań społecznych. Podręcznik psychologii międzykulturowej*, Wydawnictwo Naukowe PWN i SWPS, Warszawa 2009.
- Bronfenbrenner U., *Towards an experimental ecology of human development*, *American Psychologist*, 1971, 32.
- Bronfenbrenner U., *Ekologia rozwoju człowieka. Historia i perspektywy*, *Psychologia Wychowawcza*, 1976, 5.
- Bronfenbrenner U., *Ecological systems theory*, *Annals of Child Development*, 1989, 6.
- Brzezińska A., *Spoleczna psychologia rozwoju*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2000.
- Cervinkova H., Gołębiak B.D. (red.), *Badania w działaniu. Pedagogika i antropologia zaangażowana*, Wydawnictwo Naukowe DSW, Wrocław 2010.
- Cervinkova H., Gołębiak B.D. (red.), *Edukacyjne badania w działaniu*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2013.
- Chalański J., *Młode pokolenie chłopów. Procesy i zagadnienia kształtowania się warstwy chłopskiej w Polsce*, tom 1 – *Spoleczne podłoże ruchów młodzieży wiejskiej w Polsce*, Pomoc Oświatowa, Warszawa 1938.
- Derza A., *Młodzi Polacy w Metropolitan Curie High School w Chicago*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2003.
- Finnegan F., Fleming T., Kurantowicz E., Nizińska A., *Uczenie się i uznanie. Doświadczenia studentów i badaczy w projekcie RANLHE*, *Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja*, 2011, 1.
- Fraser N., Honneth A., *Redystrybucja czy uznanie? Debata polityczno-filozoficzna*, Wydawnictwo Naukowe DSWE, Wrocław 2003.
- Garbula-Orzechowska J., *Znaczenia historyczne a edukacja początkowa. Narracyjne konstruowanie historii rodzinnych*, Wydawnictwo UWM, Olsztyn 2009.
- Gibson J., *Affordance. Conventions and Design*, *Interactions*, 1999, 3.
- Honneth A., *The struggle for recognitions. The moral grammar of social conflict*, Polity Press, Cambridge 1995.
- Jablecka J., *Koordinacja badań akademickich. Teorie, koncepcje i rzeczywistość*, Centrum Badań Polityki Naukowej i Szkolnictwa Wyższego UW, Warszawa 2002.
- Jaworska-Witkowska M., *Ku kulturowej koncepcji pedagogiki. Fragmenty i ogarnięcia*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2009.

- Karwowska-Struczyk M., *Nisze ekologiczne a rozwój dziecka*, Wydawnictwo IBE, Warszawa 2000.
- Kielar M.B., *Symboliczne zawłaszczanie indywidualnych przestrzeni życiowych jako sposób tworzenia małych ojczyzn – nieopublikowana rozprawa doktorska obroniona na Wydziale Humanistycznym UMK, Toruń 2001.*
- Kielar M.B., *Integralna wizja Kena Wilbera i jej zastosowania w edukacji*, Wydawnictwo APS, Warszawa 2012.
- Kielar M.B., Gop A., *Integralny Pluralizm Metodologiczny. Teoria i badania naukowe*, Wydawnictwo APS, Warszawa 2012.
- Keiny S., *Ecological thinking. A new approach the educational change*, University Press of America, Langham-New York-London 2002.
- Klus-Stańska D., *Konstruowanie wiedzy w szkole*, Wydawnictwo UWM, Olsztyn 2000.
- Kossak-Głównzewski K., *Sytuacja edukacyjna w subgroupach narodu na przykładzie Kaszubów: region, akulturacja, tożsamość*, [w:] *Edukacja a tożsamość etniczna*, red. M. Urlińska, Wydawnictwo UMK, Toruń 1995.
- Kowalski S., *Socjologia wychowania*, PWN, Warszawa 1986.
- Kowalski S., Wawryniuk S. (red.), *Doświadczenia funkcjonowania systemów wychowawczych w środowisku*, Komitet Nauk Pedagogicznych PAN, Ossolineum, Wrocław 1989.
- Krajewska A., *W stronę szkoły w Barbiana. Doświadczenia pastoralne i wychowawcze Lorenzo Milaniego w Calenzano*, [w:] *Sapientia et adiumentum. W trosce o rozwój innych*, red. J. Michalski, Wydawnictwo UWM, Olsztyn 2006.
- Krasoń K., *Cielesność aktu tworzenia w teatrze ruchu. Integracja sztuki i edukacji w rozwoju i transgresji potencjału człowieka*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2013.
- Kurantowicz E., *O uczących się społecznościach. Wybrane praktyki edukacyjne ludzi dorosłych*, Wydawnictwo Naukowe DSWE, Wrocław 2007.
- Kwieciński Z., *Założenia organizacyjne i metodologiczne ekologicznych badań monograficznych w Cichem*, [w:] *Warunki pracy we wsi peryferyjnej*. Materiały z Ogólnopolskiego Seminarium Pedagogicznego – Toruń, kwiecień 1967 r., Wydawnictwo ZSP i Międzywydziałowe Koło Naukowe Pedagogów UMK, Warszawa-Toruń 1968.
- Lewin K., *Principles of topological psychology*, McGraw-Hill Company, New York 1936/1966.
- Ligus R., *Biograficzna tożsamość nauczycieli. Historie z pogranicza*, Wydawnictwo Naukowe DSW, Wrocław 2009.
- Łukaszewicz R., Leksicka K., *Inne drogi edukacji. Kolonie dzieci twórczych*, Fundacja Wolne Inicjatywy Edukacyjne, Wrocław 2005.
- MacLean P.D., *A mind of three minds. Educating the tiune brain*, The National Society for the Study of Education, Chicago 1978.
- McKenzie R.D., *The ecological approach to the study of the human community*, Park R. Chicago Press, Chicago 1936.
- Mendel M. (red.), *Pedagogika miejsca*, Wydawnictwo Naukowe DSWE, Wrocław 2006.
- Mikiewicz P., *Spoleczne światy szkół średnich. Od trajektorii marginesu do trajektorii elit*, Wydawnictwo Naukowe DSWE, Wrocław 2005.
- Miller R., *Dialog dziecięcej publiczności z teatrem i telewizją*, [w:] *Sztuka dla dzieci szkolnych. Teoria – recepcja – oddziaływanie*, red. M. Tyszkowa, PWN, Warszawa-Poznań 1979.

- Miller R., *Socjalizacja, wychowanie, psychoterapia*, PWN, Warszawa 1981.
- Mostwin D., *Emigranci polscy w USA*, Redakcja Wydawnicza KUL, Lublin 1991.
- Nalaskowski A., *Przestrzenie i miejsca szkoły*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2002.
- Nowak-Dziemianowicz M., *Doświadczenia rodzinne w narracjach. Interpretacje sensów i znaczeń*, Wydawnictwo Naukowe DSWE, Wrocław 2005.
- Nycz E., *Instytucja drugiej szansy edukacyjnej wobec problemów młodzieży defaworyzowanej w warunkach zmiany społecznej. Studium Ochotniczych Hufców Pracy na początku XXI wieku*, Wydawnictwo UO, Opole 2013 (w druku).
- Ostrouch-Kamińska J., *Rodzina partnerska jako relacja współzależnych podmiotów. Studium socjopedagogiczne narracji rodziców przeciążonych rolami*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2011.
- Park R.E., Burgess E.W., McKenzie R.D., *The city*, The University of Chicago Press, Chicago-London 1925.
- Petrykowski P. (red.), *Edukacja kulturalna w stowarzyszeniach*. Materiały z II Krajowej Konferencji Towarzystw Upowszechniających Sztukę, Krajowy Ośrodek Dokumentacji Regionalnych Towarzystw Kulturalnych, Ciechanów-Toruń 1996.
- Przyszczykowski K., *Funkcje systemów małego miasta wobec imigrantów*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1991.
- Przyszczykowski K. i in. (red.), *Polityka oświatowa dla miasta Poznania. Założenia, diagnozy i kierunki rozwoju*, Urząd Miasta Poznania, Poznań 2006.
- Przyszczykowski K., *Edukacja w perspektywie teorii pola Kurta Lewina*, [w:] *Polityczność (w) edukacji*, red. K. Przyszczykowski, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2012.
- Radlińska H. (red.), *Spoleczne przyczyny powodzeń i niepowodzeń szkolnych*, Nasza Księgarnia, Warszawa 1937.
- Rychliński S., *Lustracje społeczne*, Polski Instytut Służby Społecznej, Łódź 1947.
- Sadownik A., *Na rozstajnych drogach. Studium etnopedagogiczne kontrastowych karier szkolnych*, Wydawnictwo Naukowe DSW, Wrocław 2011.
- Schaffer H.R., *Psychologia dziecka*, przekł. A. Wojciechowski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005.
- Smeyers P., *Qualitative versus quantitative research design. A plea for paradigmatic tolerance in educational research*, *Journal of Philosophy of Education*, 2003, 3.
- Surzykiewicz J., *Agresja i przemoc w szkole. Uwarunkowania socjoekologiczne*, Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej, Warszawa 2000.
- Tickle L., *Opening windows. Closing ethical dilemmas in educational action research*, *Journal of Philosophy of Education*, 2001, 3.
- Trempała E., *Wychowanie w środowisku szkoły*, Wydawnictwa WSN, Bydgoszcz 1973.
- Trempała J., Pepitone A., Raven B. (red.), *Levinian psychology*, Kazimierz Wielki University Press, Bydgoszcz 2006.
- Urlińska M., *Szkoła polska na obczyźnie wobec dylematów tożsamościowych. Na przykładzie szkoły polskiej na Łotwie*, Wydawnictwo UMK, Toruń 2007.
- Vickers G., *Value systems and social process*, Basic Books, Inc. Publ., New York 1968.
- Vygotskij L.S., *Narzędzie i znak w rozwoju dziecka*, PWN, Warszawa 1978.
- Vygotskij L.S., *Wybrane prace psychologiczne*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2002.
- Vygotsky L.S., *Mind in society. Development of higher psychological processes*, Harvard University Press, Cambridge 1978.

- Wagner I., *Becoming transnational professional. Kariery i mobilność polskich elit naukowych*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2011.
- Weick K., *Educational organizations as loosely coupled systems*, *Administrative Science Quarterly*, 1976, 21.
- Weigl B., Maliszewska B. (red.), *Inni to także my. Mniejszości narodowe w Polsce: Białorusini, Cyganie, Litwini, Ukraińcy, Niemcy, Żydzi – programy edukacyjne*, GWP, Gdańsk 1998.
- Wilber K., *Krótką historia wszystkiego*, przekł. H. Smagacz, Wydawnictwo Jacek Santorski and Co., Warszawa 1997.
- Wilber K., *Sex, ecology, spirituality. The Spirit of evolution*, Shambala, Boston-London 2000.
- Wilber K., *Małżeństwo rozumu z duszą. Integracja nauki i religii*, przekł. H. Smagacz, Wydawnictwo Jacek Santorski and Co., Warszawa 2007.
- Winiarski M., *Wychowanie integralne a szkoła środowiskowa*, KiW, Warszawa 1975.
- Witkowski L., *Niewidzialne środowisko. Pedagogika kompletna Heleny Radlińskiej jako krytyczna ekologia umysłu, idei i wychowania*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków (w druku).
- Zamorska B., *Nauczyciele. Rekonstrukcje bycia-w-świecie edukacji*, Wydawnictwo Naukowe DSW, Wrocław 2008.
- Znanięcki F., Thomas W.I., *Chłop polski w Europie i Ameryce – tomy 1-5*, LSW, Warszawa 1976.